

НАСТАВА

Ѓорѓи ТАНКОВСКИ

ГРУПНИОТ ОБЛИК НА РАБОТА ВО НАСТАВАТА ПО ИСТОРИЈА

1. Општо за групниот облик на работа

Едно од битните прашања со кои се занимава современата дидактика е секако прашањето на улогата и местото на ученикот во воспитно-образовниот процес. Оттаму и клучното прашање, што произлегува од првото, кои форми и методи можат да обезбедат услови за активен однос на учениците во наставниот процес, за создавање навики и нивно оспособување за самообразование. Активниот однос го зголемува интересот на ученикот и олеснува восприемањето и трајноста на знаењата. Со оспособувањето на учениците за самообразование кај младата личност воспитуваме навики и умеење што неминовно треба да ги поседува и што ја прават активна и способна за творечки живот.

Оспособувањето на учениците за самообразование што претставува неминовност на денешното време, како и нивното директно ангажирање на наставниот час и надвор од него, во многу може да се постигне и преку адекватна примена на групниот облик на работа во наставата по историја. Овој облик на работа ја отфрлува потребата учениците, како на класичниот час, да прават „прекршоци и гревови“, т.е. да си помагаат еден на друг на разни начини што наставникот на таков вид часови, природно, ги смета за недозволен.

Во групниот облик на работа учениците во групата не се ставени еден против друг. Спротивно на тоа, кај нив се создава колективен менталитет, дух за заедништво, т.е. поединецот е вовлечен во заедничко општо движење, кое само по себе го дисциплинира.

Групниот облик ги мотивира подеднакво сите ученици. Така, мрзливиот ученик, кој не е во состојба самостојно добро да работи, во услови на групен облик на работа ќе мора да вложи одредени напори што од него ги бара неговата група за да се изврши одредена заедничка задача. Впрочем, ваквата обврска за секој член на групата претставува мотив, зашто истата значи и доверба, а тоа е постапка што врз психата на се-

кој ученик врши позитивно влијание. Во такви услови, групата врши влијание на секој свој член да биде на висина на задачата, успешно да ги изврши своите обврски, при што, ако е потребно, ќе му даде и одредена помош, упатство, објаснување и слично. Угледот на групата не смее да биде нарушен и оттука обврската на поединецот спрема групата и на групата спрема поединецот. Меѓутоа, ова не треба да се сфати дека со формирањето на групите се решени сите проблеми, зашто има деца кои потешко се прилагодуваат на каква и да е принуда, деца со посебен индивидуалитет, па наставниковата грижа за таквите ученици продолжува.

Во групата работата е поделена, често до специјализираност, при што доаѓаат до израз индивидуалните способности на учениците. До тоа може да дојде преку тактичкото насочување од страна на наставникот, но најубаво е ако тоа насочување дојде по природен пат, т.е. од самите ученици. Така, во наставата по историја, во зависност од способностите, афинитетот и личните определувања, во една група еден член може да биде цртач на историски карти, шеми, скици, графикони и сл., друг да пишува одреден текст, план, тези и сл., трет да го изнесува или да го брани колективното гледиште, четврт естетски да чита одредени текстови, некој да ракува со техниката и тн. Меѓутоа, ова во завршниот дел од работата на групата, кога можат и треба да дојдат до израз индивидуалните способности на поединецот. Дотогаш сите ученици во групата треба да учествуваат во собирањето, проучувањето и средувњето на материјалот и документацијата нужни за реализирање на дадената задача и обврска на групата. Значи, талентите доаѓаат до израз во завршниот дел од работата кога секоја група сака да се претстави во најдобра светлина. Впрочем, во организацијата на работата во групата и определувањето на индивидуалните обврски, повторуваме, наставникот, кој најдобро треба да ги познава предиспозициите, наклоностите и способностите на секој ученик, ненаметливо треба да изврши насочување или евентуална корекција и да внимава — истражувањето и изработувањето на задачата секогаш да биде колективен труд, сите ученици активно да учествуваат во напорите, а талентите да придонесат завршниот дел на работата да биде добро обликуван.

Работејќи во групата, во колективот, ученикот најсвесно ја чувствува својата одговорност, бидејќи учествува во заедничката работа со другите, при што тој во секој момент може да ги изнесе резултатите од своето истражување, своето мислење го споредува со мислењето на другите. Затоа, секој ученик, работејќи во групата, се чувствува како на испит зашто учениците — неговите другари, свесни за одговорноста и сакајќи да успеат, се строги, многу бараат, некогаш повеќе и од наставникот. Затоа честа е појавата во колективната работа недоволно грижливите ученици да се ослободуваат од апатични-

от и индолентниот однос, бидејќи знаат дека од нивниот успех зависи и успехот на групата во целина.

Во групната работа и послабо надарените деца имаат можност да гледаат како работат нивните поспособни другари, како им пријдуваат и како ги совладуваат тешкотиите. Во вакви случаи објаснувања што учениците меѓу себе си ги даваат се покорисни, отколку оние на наставникот.

Децата се наклонети кон групирањето кое се користи во групниот облик на работа. Да се потсетиме на желбата кај децата за колективна игра и нивното задоволство од тоа. Групната работа го користи задоволството што децата го чувствуваат во здруженото извршување на заедничките задачи, при што, како во играта така и овде, тие лесно го прифаќаат она што им се наметнува со своите квалитети.

2. Формирање на групата

Само по себе се разбира дека групата, како по својот состав така и по изборот на членовите и водачот, игра главна улога. Поради тоа, во формирањето на групите наставникот треба да пројави голема умешност. Во претходно искажување спомнавме дека наставникот не смее настојчиво да го наметнува своето гледиште, бидејќи во тој случај ќе пропаднат целите што сакаме со групната работа да се постигнат. Повторуваме, тој треба да насочува и сугерира, без да страхува за својот престиж и авторитет. Доколку наставникот им укажува поголема доверба на учениците во нивните определувања, желби и мислења и непосредно им се приближува, толку повеќе расте неговата вредност во очите на децата. Впрочем, неговото влијание врз учениците треба да произлезе од неговата вистинска супериорност, од неговите вредности и квалитети. По ваквите први подготовки, формирањето на групите оди лесно и спонтано. Самите ученици во групата го бираат и водачот.

Во праксата се среќаваат наставници кои сами ги составуваат групите и ги определуваат нивните водачи од редот на подобрите ученици. Ваквата постапка може да предизвика промашување, т.е. да ја профанизира целта и од промената на групниот облик на работа во наставата. Треба да се има предвид дека одличните ученици секогаш не можат да бидат и одлични водачи. Затоа се нужни и други квалитети што одличниот може и да не ги поседува. Од друга страна, со оваа практика посегаме и на довербата на децата, на нивната самоиницијатива и на личната одговорност и самообврска што кај учениците се јавува и која умешниот наставник секогаш треба да ја поддржува тие позитивни особини ги оспособуваат децата за самообразование, за живот. Понатаму, посегашето врз самоиницијативата на ученикот значи наметнување на непотребната покорност, внесување на пасивност и кочење на поле-

тот на идеите што се присутни кај детето. Во сите позитивни активности ученикот треба да се охрабрува, поддржува и стимулира.

Според нашето мислење, подобро е ако групите се формираат кратко време по почетокот на учебната година, кога бројот на учениците во паралелките ќе се стабилизира. Се разбира, поприфатливо е наставникот претходно на учениците да им ги објасни условите за работа, да укаже дека никоја група не треба да биде во подобра положба од другата. Практично, наставникот им дозволува на учениците слободно да ги формираат групите, сугерирајќи им го правилото на приближно еднаков број на ученици по успех во секоја група. Ако пак тоа не може целосно да се постигне во тој случај, според Ф. Мори, на групата со посилен состав на ученици и се доделуваат потешки задачи. Секако дека во паралелките со мал број на ученици не е нужно формирање на групи.

3. Водачот на групата

Во работата и однесувањето на групата од посебно значење е водачот на групата. Преку него наставникот може да ја контролира и раководи со работата на групата. Поради тоа, пожелни се чести состаноци на наставникот со водачите на групите до каде се стигнало во истражувачко-проучувачката работа, со синтетизирањето на заклучоците и слично на тоа, проблеми што искрснале, без да се спомнуваат личности и т.н. Наставникот, од своја страна, на состаноците го изнесува своето мислење, дава насочувачки совети, охрабрувања и сл. Ф. Мори ја изнесува практиката од постоење на посебна кутија во која секој ученик „може слободно да изнесе што мисли, да бара интервенција од наставникот или, просто, да го известува за сè што станува во групата. Ако сака, (ученикот, б.м.) може да остане анонимен. Во таквата кутија наставникот наоѓа писма во кои се изречени пофалби, жалби сè што учениците усно не би се осмелиле да го искажат.“¹

Се разбира дека и во нашава пракса може ова да се применува, но притоа е нужно наставникот со сета сериозност да ги разгледува предлозите, мислењата, забелешките и констатациите на учениците, но и да ги спречи можностите кутијата да се претвори во средство за меѓусебни поплакувања. Затоа, она што го смета за неопходно од писмата на учениците, наставникот може јавно, пред сите ученици, да дискутира, без да наведува имиња, да осудува негативни појави, да укажува на недостатоците и да констатира позитивни достигнуања за одредени појави и состојби, тој треба да ги користи и состаноците со водачите на групите.

¹ Ф. Мори, индивидуализирана настава и групни рад. Нолит, Београд, 1959 стр. 68.

Користејќи го самоуправното право на членовите на секоја група треба да им се остави правото да го менуваат водачот на групата, ако со неговата работа не се задоволни. Ако забелешките се оправдани, наставникот со овие постапки треба да се согласи, а ако не, треба да ги убеди децата зашто не се во право. Но, во секој случај, наставникот треба да ја контролира работата и на водачите на групите и да не дозволи истите да се претворат во диктатори.

4. Нешто за составот на групите

Посебна грижа за наставникот претставува формирањето на групите. Најпрвин треба да се води сметка за бројот на учениците во секоја група. Тој треба да овозможи во групата да се изврши поделба на работата, да овозможи меѓусебно помагање на учениците. Притоа, треба да се има предвид дека бројот на учениците зависи од материјалните прашања што треба да се обработуваат. Дидактичарите препорачуваат, а праксата потврдува дека група од два ученика е непогодна, а поголема од 6 ученици обемна и тешка, бидејќи се губи контролата во неа и постои опасност од вовлекување на забушанти и неработници, кои немаат иницијатива или сакаат да се извлекуваат за туѓа сметка и сл. Оттука е прифатлива препораката за погоден број на групата од 4—6 ученици кога може да се врши комбинирање и со индивидуалниот облик на работа. Со ваквиот броен износ на групата полесно може да се усогласи и работатата и контролата.

Во врска со прашањето за менливоста на групите во теоријата и практиката се изнесени повеќе мислења и сознанија. Во секој случај групите не можат да бидат статични како по бројот така и по составот. Тоа, пред сè, зависи од материјалните прашања што ги содржи во себе секоја наставна содржина која се планира да се обработи преку групниот облик. Доколку конкретниот наставен материјал тоа го допушта, формираните групи по бројот и составот можат да останат исти. Тогаш во групата се создава свесност за своето постоење и солидарност што ги поврзува учениците. Но ако промените се неопходни, тие ќе се спроведат.

Наставникот треба да воспитува свест кај учениците во секоја група за заедничка припадност на учениците во групата, за потребата од меѓусебно помагање, за колективен дух и за меѓусебна врска. Дури некои од теоретичарите препорачуваат секоја група да има свој амблем за да се развива чувството на припадност. Во секој случај, меѓусебната поврзаност, помагањето и солидарноста создаваат можности за подобра контрола на работата што е од заеднички интерес и углед на групата,

полесно се отстрануваат негативните појави и сл. Така, работата во групата може да предизвика заеднички грижи, радости, задоволства, а со тоа активен однос спрема наставата и работата воопшто што на наставникот му е примарна задача во неговата воспитно-образовна работа, по кое успехот нема да изостане.

5. Можности за конкретна примена на групниот облик во наставата по историја

Теоретичарите поголеми можности за примена во наставата по историја ѝ даваат на индивидуализираната отколку на групната работа. Ф. Мори е и конкретен по тоа прашање, при што се повикува и на други кога вели: „Мнозина специјалисти велат дека „не веруваат во групната работа и навистина немаат доверба во тој начин на работа...“² Тие попогодна ја сметаат индивидуализираната работа.

Меѓутоа, и според нивното мислење, а и според постојаната практика, ова не треба да значи дека во историјата треба да се забрани групната работа воопшто, туку да се ограничи на материјал кој според својот карактер и суштина е најпогоден за овој вид на работа. Овде ќе се обидеме да го парафризираме мислењето на некои од нив.³

Според Ф. Мори и според автори што тој не ги наведува, општата историја, биографските делови од историјата (на диктати, министри и сл.), потоа војните, мировните договори, уставите и револуциите не се погодни за групна работа.

Ценејќи ги овие теоретски сознанија и искуството од наставната практика, заради поголемиот апстрактен карактер на овој дел од историската материја и неговата тежина воопшто и незаменливоста на наставникот, ние би ја потврдиле ваквата оценка. Овде други облици на работа се попогодни во реализацијата на програмските задачи.

Теоретичарите сметаат дека за групната работа најпогоден е оној дел од нашата историја што го обработува прашањето на развитокот на општеството, историјата на трудот и начинот на животот, развитокот на занаетчиството, техниката и стопанството воопшто, потоа развитокот на селото и градот (на пример од локалната историја), бидејќи полесно учениците можат да дојдат до потребната документација и друг материјал нужен за обработка на конкретизирани прашања.

И други делови од националната историја се погодни за колективна, односно за групна работа. Особени погодности за примената на овој облик на работа во наставата по историја дава обработката на културната историја на нашите народи.

² Ф. Мори, цит. дело, стр. 79.

³ Ф. Мори, цит. дело, стр. 80.

Користејќи ја можната документација, културните институции во населбата и помошта на наставникот, односните групи во паралелката можат да подготвуваат и помали изложби за поодделни културни дејности. Притоа, можеме да изнесеме и една друга препорака за поуспешна примена на групниот облик. Збор станува за неговата примена во развиеното училиште. Во него може да се канализира соработката меѓу сличните групи на паралелките од исто одделение. Тука може да се постигне рационализација во време, надвор од наставниот час, по пат на размена полесно да се дојде до потребната документација, да се врши размена на искуства и сл. Меѓутоа, да не се дозволи злоупотреба на соработката.

6. Наставни содржини врз кои може да се примени групниот облик на работа според постојната наставна практика

VI Одделение

1. Македонските Словени до X век
2. Создавањето на словенската писменост
3. Делото на Климент и Наум
4. Богомилското движење
5. Првата македонска држава
6. Борбите против византиската власт во Македонија
7. Самостојните феудални владетели на Просек
8. Македонија под власта на српската феудална држава
9. Потпаѓањето на Македонија под османлиска власт
10. Положбата на Македонија под османлиска власт
11. Карпошовото востание
12. Културата во Македонија од XV до XVIII век.

VII Одделение

1. Македонија на преминот од XVIII во XIX век
2. Негушкото востание
3. Почетоците на преродбата во Македонија
4. Националното будење на македонскиот народ.
5. Отпорот на македонскиот народ против Бугарската егзархија
6. Разловачкото востание
7. Востанијата и востаничките движења во Македонија
8. Востанието на српскиот народ за ослободување од османлиското ропство
9. Формирање на српската држава
10. Србија од Берлинскиот конгрес до Балканските војни

11. Работничкото движење во Србија во крајот на XIX и почетокот на XX в.
12. Создавањето на самостојна црногорска држава
13. Босна и Херцеговина кон крајот на XIX и почетокот на XX век
14. Хрватска во XIX и почетокот на XX век
15. Словенија во XIX и почетокот на XX век
16. Македонија по Берлинскиот конгрес
17. Создавањето на ТМОРО
18. Илинденското востание
19. Крушевската Република
20. Одсиви на Илинденското востание
21. Македонија по Илинденското востание
22. Работничкото движење во Македонија
23. Просветата и културата кај југословенските народи во втората половина на XIX и почетокот на XX век.

VII одделение

1. Кралството на Србите, Хрватите и Словенците
2. Обединувањето на работничкото движење — КПЈ
3. Шестојануарската диктатура
4. Профашистичкиот режим во Југославија
5. Македонија во периодот на профашистичките режими
6. Културата во Македонија и кај другите југословенски народи меѓу двете светски војни
7. Фашистичкиот напад и окупација на Југославија
8. Подготовките и почетокот на вооруженото востание
9. Создавањето на народната власт
10. Развојот на востанието во Македонија
11. Големите битки на Неретва и Сутјеска
12. Разорот на востанието во Македонија во 1943 година
13. Растежот на НОБ во Пиринска и Егејска Македонија
14. Второто заседание на АВНОЈ
15. Општонародното востание во Македонија во 1944 година
16. Првото заседание на АСНОМ
17. Борбите во Југославија во 1944 година
18. Борби за целосно ослободување на Југославија
19. Просветата, културата и уметноста во Народната револуција
20. Обнова и изградба на земјата и менување на сопственичките односи
21. Улогата на СКЈ во меѓународното работничко движење
22. Улогата на СКЈ во изградбата на земјата

23. Натамошна изградба на нашето самоуправно социјалистичко општество

24. СФРЈ — борец за мир и рамноправни односи меѓу народите во светот.

Предлагајќи ги овие наставни содржини како најпогодни за обработка преку групниот облик секако дека не мислиме по секоја цена истите целосно да се обработат преку овој облик. Наша искрена желба е наставниците кои го користат групниот облик во наставната практика поопределено да продолжат да го практикуваат, зголемувајќи го бројот на наставните содржини опфатени со овој облик, од овој дел на историјата. Другите наставници, исто така, похрабро да се впуштат со иновации во наставната практика, при што од предложените содржини, по сопствен избор, да почнат да ги обработуваат преку групниот облик, незапоставувајќи ги и другите облици. Позитивните резултати од тоа нема да изостанат. Така, секој наставник ќе ги исполни своите обврски во напорите за што поголемо активирање на учениците во наставата, за нејзината ефикасност и оспособување на учениците за самообразование и продуктивна работа.

7. Оспособување на групата

Најнапред треба да нагласиме дека наставникот со чувство на мајсторско совршенство треба да владее и со овој облик на работа, како и да поседува желба за неговата примена во наставната практика. Резултатите од тоа ќе бидат неминовни. Ова е главниот предуслов. Потоа треба да следува одбирањето на наставниот материјал згоден за примена на групната работа и формирањето на групите. Следната задача на наставникот треба да биде оспособување на учениците за групна работа. Притоа, тој ќе мора да вложи напори за усогласување на индивидуализираната со групната работа на личните интереси и сфаќања со истите на групата. За таа цел во паралелката се организира и се води групна дискусија за општи и посебни прашања и се донесуваат заклучоци за групите. Во вежбањето за групната работа треба да се стекнат способности за мерење на ефектите од оваа работа, односно што и колку е постигнато и колку учениците имале полза од групната работа. Самите ученици да кажат дали работеле добро во групата и дали и колку истата била ефикасна и резултатна. За таа цел се држат повеќе состаноци на групите.

Оспособувањето и подготовката на групите, само по себе, подразбира и оспособување на поединците во секоја од нив. Се разбира дека подготовката и работата по групите ќе се реализира на вонучилишните часови. Според нашето мислење и

стекнатото сознание, ефикасноста на ова оспособување би ја обезбедиле, ако се спроведе следната постапка и содржина:

— Обиколка на групите од наставникот со истовремена помош и увид врз работата на истите;

— Рекапитулација, т.е. давање на јавна оценка за работата на групите, на наставен час;

— Упатување на групите како да дојдат до нужниот материјал: литература, посебни текстови, илустриран материјал, карти и др.;

— Упатување на одредена библиотека, архив, музеј и сл. и укажување како да се бараат и користат материјалните сознанија од тоа;

— Оспособување и упатување на учениците како да се служат со документите, текстовите, мемоарската граѓа, весниците и др. материјална документација;

— Оспособување на групите, односно на учениците како да извлекуваат заклучоци и оценки, да прават и пишуваат белешки и сл.;

— Помагање и упатување како да се состават и кои материјални прашања и задачи секоја група треба да ги обработи и да го даде потребниот одговор;

— Упатување и оспособување на групите, односно учениците, како да се состави конечното писмено соопштение на групата, како да се демонстрира: картографска, илустрирана, пишувана и др.

Уште еднаш сакаме да подвлечеме и да укажеме дека оспособувањето на групите, односно на учениците, треба да биде постапно, ненаметливо и со педагошки такт, како и сообразно со возраста на опфатените.

8. Воспитно значење на групната работа

Колективната работа кај учениците ја јакне волјата на работата. Групната работа е значајно помошно средство во рацете на наставникот, за постигнување на повеќе радост и волја за работа кај учениците, а непосредно со тоа и за подобрување на успехот во наставата и воспитувањето.

„Во групната работа учениците, под посредно раководство на наставникот, самостојно решаваат разни задачи и на тој начин кај нив доаѓа до силно развивање на интелектуалните способности како што се: прецизност во набљудувањето, способност за одбележување на битното, за анализа и синтеза, да усвојуваат поими, да донесуваат судови, да извлекуваат заклучоци, да даваат критички оценки и тн. и за поттикнување на нивната иницијатива.“⁴) Овде би го дале и мислењето дека груп-

⁴ Dr Laszla Buzas, — Воспитни утицај групног рада. Проблеми групног рада, „Педагогија“ IX/3, Београд, 1971, стр. 395.

ната работа ја развива и критичката интелигенција кај учениците, која е многу важна во оспособувањето на учениците за самостојна работа, за самостојно истражување, за културно и рационално користење на времето, за користење на списанија, речници, прирачници, библиотека, музеј и др.⁵

Во наставната практика со примената на групната работа често се поставува прашањето за местото на наставникот и за неговата улога. Од сето досегашно искажување јасно може да се заклучи дека примената на групната работа не значи исклучување на наставникот, т.е. негово пасивизирање. Спротивно на тоа, тој е со учениците и неговото место е незаменливо, само во поинакви услови и со нови задачи. Овде се применуваат вистински контакти меѓу наставникот и учениците, т.е. тој настапува во улога на мајстор кој ги оспособува, подучува, насочува и надзира учениците. Како таков, тој стои во заднината на групната работа, им помага на учениците поекономично, интелектуално и физички да ја организираат дејноста. Оттаму меѓу наставникот и учениците се создава блискост и непосредност во односите, без да се посегне на вистинскиот авторитет на наставникот.

Во фронталната работа наставникот се јавува во улога на единствен застапувач на моралните принципи што го определуваат однесувањето на ученикот што го отежнува развитокот на самостојната моралност. Последново доаѓа до израз во групната работа. Тука се создаваат прилики за колективни напори и заедничка работа, но и за лична индивидуална дејност. Личното и колективното се испреплетуваат, при што се развива лична и колективна одговорност и радување, егоизмот му отстапува место на хармонијата, мрзливоста и индиферентноста им отстапува место на активност и ангажираноста. Меѓутоа, ова не може да ѝ се припише исклучително на групната работа. Не можеме да се потпремее на исклучителноста само на еден облик на работа. Само меѓусебната поврзаност на групната со фронталната, индивидуализираната и другите облици на работа ќе ги дадат најдобрите резултати и тоа многустрано. За примената на обликот на работа треба да одлучат можностите што ги дава конкретната наставна содржина. Оттаму и заклучокот: групниот облик на работа не значи испитување на фронталниот туку негово дополнување, а за неговата употреба, имајќи го

⁵ Професорот Ernst Papanek од САД на ефикасноста во наставата преку примена на групниот облик му придава посебно значење. Тој дословно вели дека: „Ефикасноста на групното образование лежи главно, а можеби и единствено, во тоа што е вклучено во заедничката помош за постигнување на заеднички вредности и против заеднички тешкотии...“ Воопшто, застапувањето на групната работа во наставата добива сè поголема поддршка од теоретичарите.

— Ernest Papanek, Ефикасност индивидуалног и групног рада у школи. Проблеми групног рада... цит. дело, стр. 406.

предвид наставниот материјал, условите и можностите, сепак треба да одлучи наставникот. Ако сака активен однос на учениците спрема наставата, нивно осамостојување и оспособување за самообразование и творечки однос спрема работата воопшто, наставникот ќе биде неуморен иноватор во наставната практика и со примената на разните облици, методи, средства и постапки секојдневно ќе постигнува извонредни воспитни и образовни резултати, знатно ќе си ја олеснува и освежува својата работа, а кај учениците ќе всадува трајни вредности.

Л И Т Е Р А Т У Р А:

1. Ф. Мори, — ИНДИВИДУАЛИЗОВАНА НАСТАВА И ГРУПНИ РАД. Нолит, Београд, 1959.
2. Е. Багер, — НЕКОИ ИСКУСТВА ОД ПРИМЕНАТА НА ОДДЕЛНИ МЕТОДИ И ФОРМИ ВО НАСТАВАТА ПО ИСТОРИЈА, Историја, II/1—2, Скопје, 1966.
3. А. Лаинович, ГРУПНА РАБОТА НА УЧЕНИЦИТЕ ОД ИСТОРИЈА ВО VII ОДДЕЛЕНИЕ НА ОСНОВНОТО УЧИЛИШТЕ. Историја, VII/1, Скопје, 1971.
4. ПРОБЛЕМИ ГРУПНОГ РАДА, сепарат из часописа „Педагогија“ бр. 3/1971, Београд.
5. A. Vagin, V. Speranskaja, — OSNVNA PITANJA METODIKE NAS-TAVE ISTORIJE, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1968.